

ZÁVĚR MARKOVA EVANGELIA

PETR MAREČEK

There is no doubt among scholars that our best-preserved ending of the Gospel of Mark is 16:8. During the second half of the 20th century the predominant view was that Mark 16:8 is the evangelist's intended ending and various proposals were made to explain how Mark 16:8 functions as an appropriate ending of the Gospel. The present paper aims to call into question this majority opinion and to demonstrate that 16:8 is not the evangelist's intended ending. Several arguments support this view. First of all, Mark, by means of the two prophetic announcements about Jesus meeting the disciples in Galilee in Mark 14:28 and 16:7, creates an expectation that he will report on this meeting. Secondly, it is scarcely conceivable that Mark would conclude his gospel without giving an account of the appearance of the risen Jesus, which was an integral part of the early Christian preaching. Finally, the fact of the various endings of the Gospel of Mark in the manuscript tradition and the empty space after this verse (the rest of the second column and the whole third column being left blank) in Codex Vaticanus may indicate that the scribe had questions as to exactly how Mark ended and that he considered the Gospel of Mark to be incomplete.

Key words: The Gospel of Mark; Ending of Mark; NT textual criticism; Mark 16:1–8.

Markovo evangelium se od počátku církve až do novověku netěšilo velké pozornosti,¹ jelikož mu byl vytýkán nedostatek originality ve srovnání s ostatními evangelii a jelikož bylo zastáváno mínění, že je shrnutím Matoušova evangelia.² Tento stav se změnil v 19. století, kdy badatelé studiem synoptické otázky dospěli k závěru, že Markovo evangelium není pouhým výtahem Matoušova evangelia, nýbrž že se jedná z chronologického hlediska o nejstarší evangelium a že jeho autor je skutečným spisovatelem.³ Takto se Markovo evangelium dostalo do středu obrovského zájmu.

Za největší hádanku Markova evangelia lze zajisté považovat jeho ukončení:⁴ Jak toto evangelní vyprávění původně končilo? Třebaže Eusebius (260/264–339/340), biskup z Cesareje

¹ V malém komentáři, typu *a catena*, který byl připisován presbyterovi Viktorovi z Antiochie (5. století), si autor stěžuje, že ještě v té době nebyl schopen objevit ani jednoho exegety, který by před ním věnoval pozornost Markovu evangelii (srov. CRAMER, J. A. (ed.): *Catena graecorum patrum in Novum testamentum, I, Catena in Evangelia S. Matthaei et S. Marci*. Hildesheim 1967, s. 263).

² Augustin (354–430) píše o Markovi, že Matouše sleduje a že vypadá jako jeho sluha a zestručňovatel: „Marcus eum subsecutus tamquam pedisequus et brevior eius videtur.“ (*De consensu evangelistarum* 1,2; PL 34,1044).

³ Tzv. *teorie dvou pramenů* je v dnešní době pokládána za nejspíšdnější a nejméně problematické řešení synoptické otázky. Podle této teorie evangelisté Matouš a Lukáš při sepisování svých evangelii měli k dispozici dvě předlohy: Markovo evangelium a pramen logií Q. Pokud jde o „synoptickou otázku“, viz dále např. NEIRYNCK, F.: *Synoptic Problem*. In: Brown, R. E. – Fitzmyer, J. A. – Murphy, R. E. (eds.): *The New Jerome Biblical Commentary*. London 1991, s. 587–595; TICHÝ, L.: *Úvod do Nového zákona*. Svitavy 2003, s. 65–73; SCHNELLE, U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Göttingen 2002, s. 185–219.

⁴ NINEHAM, D. E.: *The Gospel of St Mark*. Harmondsworth 1963, s. 439 uvádí, že závěr Markova evangelia byl nazván „the greatest of all literary mysteries“. EDWARDS, J. R.: *The Gospel according to Mark*. Grand Rapids, MI 2002, s. 497 se domnívá, že závěr Markova evangelia představuje „the gravest textual problem in the NT“. ROBINSON, M. A.: *The Long Ending of Mark as Canonical Verity*. In: Black, D. A. (ed.): *Perspectives on the Ending of Mark*. Nashville 2008, s. 40–79, tvrdí, že závěr Markova evangelia je „a flash-point in NT criticism“. (s. 40).

v Palestině, jenž je znám zejména jako první historik křesťanství, zmínil tento problém,⁵ od raného středověku bylo předpokládáno, že Markovo evangelium končilo textem Mk 16,9–20. Obecně rozšířené přijetí a používání tohoto textu dosvědčují komentáře již od 7. století. Anglický benediktinský mnich Beda Ctihodný (672–735), známý jako učenec a dějepisec, začlenil text Mk 16,9–20 do svého komentáře k Markovu evangeliu (*Expositio in Marci*, PL 92,300–302). Byzantský teolog a mnich Euthymius Zigabenus († po r. 1118) sepsal sbírku pojednání k evangeliím na počátku 12. století, ve které tvrdí, že verše delšího závěru (tj. text Mk 16,9–20) byly dodatečně připojeny (*Comm. in Marcum* 48; PG 129,845), na druhou stranu však tyto závěrečné verše zařadil do svého komentáře. Takto není jednoznačný jeho postoj k závěru Markova evangelia. Tomáš Akvinský (1225–1274), katolický filozof a teolog, jehož dílo znamenalo vrchol scholastiky, se vícekrát odvolává na Mk 16,12.15–20 jako na pravý text Markova evangelia.⁶ Proslulý holandský učenec a humanista Desiderius Erasmus Rotterdamský (1469–1536) publikoval celkem 5 vydání řeckého Nového zákona, která se zakládala na čtyřech až pěti rukopisech ze 12.–13. stol., jež obsahovaly verše Mk 16,9–20.⁷ Erasmův řecký text se stal základem pozdějšího tzv. „*textus receptus*“.⁸ Všichni, kteří tento text používali, se domnívali, že Markovo evangelium končí textem Mk 16,9–20. S nepřetržitými objevy řeckých rukopisů, které pocházely z mnohem dřívější doby než ty používané Erasmem, začala vystávat otázka ohledně správnosti tohoto všeobecně přijatého textu („*textus receptus*“). Nálezy rozličných manuskriptů ukázaly, že závěr Markova evangelia nemá v rukopisné tradici jednotné dosvědčení. Dochované rukopisy s textem Markova evangelia nabízí čtyři základní znění závěru.⁹ Tato skutečnost ukazuje, že ukončení Markova evangelia již velmi v brzké době církve bylo vnímáno jako problematická otázka. V nedávné době na základě vědeckého bádání textové kritiky se dospělo k závěru, že nejstarší dochované znění Markova evangelia končí ve verši Mk 16,8. Toto ukončení evangelia s náhlým tvrzením ἐφοβούντο γὰρ (Mk 16,8) však již na první pohled působí nesnáze. Zatímco na konci 19. století a v první polovině 20. století se mnozí badatelé klonili k domněnce, že Mk 16,8 není zamýšleným závěrem Markova evangelia,¹⁰ od druhé poloviny 20. století převládá mezi biblisty názor, že evangelista Marek měl v úmyslu ukončit své evangelium veršem Mk 16,8.¹¹

⁵ Eusebius uvádí, že text Mk 16,9–20 chyběl téměř u všech rukopisů (*Quaestiones evangelicae ad Marinum* 1,1; PG 22,938).

⁶ Srov. COX, S. L.: *A History and Critique of Scholarship Concerning the Markan Endings*. Lewiston 1993, s. 37–41.

⁷ METZGER, B. M. – EHRMAN, B. D.: *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*. New York – Oxford 2005, s. 148: „The text of Erasmus’ Greek New Testament rests upon a half-dozen minuscule Greek manuscripts.“ Srov. též ALAND, K. – ALAND, B.: *Der Text des Neuen Testaments: Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*. Stuttgart 1989, s. 13–14.

⁸ Viz dále METZGER, B. M. – EHRMAN, B. D.: *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*. New York – Oxford 2005, s. 149–152.

⁹ Problematiku textové kritiky závěru Markova evangelia podrobně pojednávají ALAND, K.: *Der Schluß des Markusevangeliums*. In: Sabbe, M. (ed.): *L’Évangile selon Marc: Tradition et rédaction*. Leuven 1988, s. 435–470; HUG, J.: *La finale de l’évangile de Marc (Mc 16,9–20)*. Paris 1978; METZGER, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart 2000, s. 102–107; KELHOFFER, J. A.: *Miracle and Mission: The Authentication of Missionaries and Their Message in Longer Ending of Mark*. Tübingen 2000. Celkový přehled vědeckého bádání o závěru Markova evangelia nabízí COX, S. L.: *A History and Critique of Scholarship Concerning the Markan Endings*. Lewiston 1993.

¹⁰ Např. LINNEMANN, E.: *Der (wiedergefundene) Markusschluß*. Zeitschrift für Theologie und Kirche 66, 1969, s. 255–287, se pokouší rekonstruovat ztracený závěr jako kombinaci textů Mt 28,16–17 a Mk 16,15–20.

¹¹ V liturgii je sklon čist perikopy Mk 16,1–8 a Mk 16,9–20 odděleně. Text Mk 16,1–7 je určen pro velikonoční vigílii v cyklu B. Perikopa Mk 16,9–15 je stanovena pro sobotu v oktávu velikonočním a úryvek Mk 16,15–20 je evangelní perikopou pro Slavnost Nanebevstoupení Páně v cyklu B. Můžeme vidět, že verš Mk 16,8 je asi kvůli své pohoršlivosti v lekcionáři pro čtení při liturgii zcela vynechán.

Cílem této studie je objasnit otázku, zda evangelista Marek zamýšlel záměrně ukončit své evangelium veršem Mk 16,8. Studie je rozdělena do dvou hlavních částí. První poskytne podrobnou analýzu rozličných zakončení Markova evangelia, která nám dosvědčují rukopisná tradice. Druhá část předloží jak argumentaci ve prospěch domněnky, že Marek měl v úmyslu ukončit své evangelium v Mk 16,8, tak rovněž souhrn důkazů, které upřednostňují názor, že původní zakončení Markova evangelia se nedochovalo, který se jeví jako pravděpodobnější.

1. Rozličná zakončení Markova evangelia v rukopisné tradici

1.1. Konec Markova evangelia v Mk 16,8

Ve dvou nejstarších majuskulních rukopisech ze 4. století – *Codex Sinaiticus* (8 01) a *Codex Vaticanus* (B 03), které jsou obecně pokládány za spolehlivé svědky textu, končí Markovo evangelium veršem Mk 16,8. Tento závěr dosvědčuje též rukopis *Sinaiticus* (sy^s), který je syrským překladem ze 4.–5. století, dále pak asi sto rukopisů arménského překladu (arm^{mss}), dva nejstarší rukopisy gruzinského překladu (z roku 897 a 913 po Kr.), řecký minuskulní rukopis 304 ze 12. století a rukopis koptského překladu v sahidickém dialektu (sa^{mss}). Závěr Markova evangelia v Mk 16,8 dosvědčují rovněž někteří raně křesťanští autoři. Klement Alexandrijský a Origenes neprozrazují žádnou znalost textu Mk 16,9–20.¹² Např. Eusebius (*Quaestiones evangelicae ad Marinum* 1,1; PG 22,938), Jeroným (*Epistola 120, ad Hedibiam*, 3; PL 22,986–987) a Hesychius Jeruzalémský (*Collectio difficultatum et solutionum*; PG 93,1440) dosvědčují, že text Mk 16,9–20 chyběl téměř u všech rukopisů, které jim byly známé. V malém komentáři, typu *a catena*, který je připisován Viktoru z Antiochie (5. století), se uvádí, že ještě v té době u mnoha rukopisů Markova evangelia není přítomen tzv. kanonický závěr.¹³ Pozoruhodné je svědectví minuskulního rukopisu 304, které dává najevo, že závěr evangelia v Mk 16,8 byl tradován až do středověku (12. století). Nakonec můžeme pozorovat, že mnoho rukopisů, ve kterých je přítomen text Mk 16,9–20, obsahuje poznámku kopisty,¹⁴ že ve starších řeckých rukopisech tento úryvek není obsažen, nebo je označen hvězdičkou nebo značkou, která upozorňuje na nepravý dodatek k textu.¹⁵

1.2. Tzv. „delší závěr“ (Mk 16,9–20)

Tradiční závěr Markova evangelia Mk 16,9–20, tzv. „delší závěr“, který bývá též označován jako „kanonický závěr“, se vyskytuje jak v drtivé většině řeckých rukopisů (99 procent;¹⁶ a to nejen v prominentních svědcích textu – majuskulních kodexech z 5. století – *Codex Alexandrinus* [A 02], *Codex Ephraemi Syri rescriptus* [C 04], *Codex Bezae Cantabrigiensis* [D 05], ale i v další majuskulních [E H K S U W X Y Γ Δ Θ Π Σ Φ Ω 047 055 0211] a minuskulních [f¹³ 28 33 274 565 700 892 1009] kodexech), tak také ve velkém množství překladů (latinské, syrské, koptské, gótský).¹⁷ Tento obvyklý závěr však patrně není pokračováním předchozího textu (Mk

¹² METZGER, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart 2000, s. 103.

¹³ KELHOFFER, J. A.: *The Witness of Eusebius' Ad Marinum and Other Christian Writings to Text-Critical Debates Concerning the Original Conclusion to Mark's Gospel*. Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 92, 2001, s. 78–112, zde s. 104.

¹⁴ Kopista (z latinského *copista*; *copiare* = opisovat) = opisovač ručně psaných spisů.

¹⁵ METZGER, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart 2000, s. 103.

¹⁶ ALAND, K. – ALAND, B.: *Der Text des Neuen Testaments: Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*. Stuttgart 1989, s. 295. HOLMES, M. W.: *To Be Continued ... The Many Endings of the Gospel of Mark*. Bible Review 17/4, 2001, s. 12–23, 48–50 uvádí, že kanonický závěr se nachází ve více jak 1 600 řeckých rukopisech.

¹⁷ STEIN, R. H.: *The Ending of Mark*. Bulletin for Biblical Research 18, 2008, s. 82, pozn. 13 (celý článek s. 79–98).

16,8), neboť je v něm vidět zřetelný rozdíl jak v souvislosti a slohu, tak rovněž ve slovní zásobě.¹⁸ Podle arménského rukopisu z 10. století je jeho autorem Ariston, kterého Papiáš označuje jako Janova žáka (srov. EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica* 3,39; PG 20,297). Toto autorství je však značně nepravděpodobné kvůli velmi pozdnímu dosvědčení.¹⁹ Vznik tohoto textu bývá spojován s Galíí nebo Itálií, popř. Římem.²⁰ Pokud jde o dobu jeho vzniku, dá se uvést následující. Je snad možné, že již Justin v polovině 2. století jej znal. Ozvěnu verše Mk 16,20 bychom mohli spatřovat v jeho první apologii (JUSTIN, *Apologia* 1,45; PG 6,397).²¹ Narážky na tzv. kanonický závěr lze snad rovněž najít v dalších dílech z poloviny 2. století: Pastýř Hermův (102,2), Petrovo evangelium (59), Epistula Apostolorum (2).²² Nejstarším bezpečným svědkem znalosti tzv. kanonického závěru je Irenej, který kolem roku 180 píše: „Avšak na konci evangelia Marek říká: A to ještě Pán Ježíš, poté, co k nim promluvil, byl přijat do nebe a usedl po pravici Boží.“ (*Adversus haereses* 3,10,6; PG 7,879; „In fine autem evangelii ait Marcus: Et quidem Dominus Jesus, posteaquam locutus est eis, receptus est in caelos et sedit ad dexteram Dei“). Jako součást Markova evangelia je dosvědčen také Taciánem v *Diatessaron*.²³ Lze se domnívat, že tzv. kanonický závěr byl připojen k Markovu evangeliu v první polovině 2. století.²⁴

Text tzv. kanonického závěru Markova evangelia obsahuje zlomky tradice, které se nachází v ostatních kanonických evangeliích a ve Skutcích apoštolů, kde jsou však zachyceny v obšírnější formě. Pokud jde o první část textu, která obsahuje krátké zprávy o třech zjeveních vzkříšeného Ježíše, lze sdělit následující: 1) Zjevení Marii Magdalské v Mk 16,9–11 má paralelní text v Jan 20,11–18 (srov. též text Mt 28,9–10, který zmiňuje dvě Marie, a Lk 24,9–11). 2) Zjevení dvěma učedníkům na cestě v Mk 16,12–13 připomíná vyprávění o emauzských učednících v Lk 24,13–35. Skutečnost, že motiv nevěry chybí ve vyprávění o emauzských učednících u Lukáše, ještě neznamená, že text Mk 16,12–13 je zde původnější.²⁵ Spíše je třeba ho připsat autorovi Mk 16,9–20.²⁶ 3) Zjevení Jedenácti v Mk 16,14 by sice bylo možné vztáhnout ke všem ostatním vyprávěním o zjevení vzkříšeného Ježíše ve třech ostatních evangeliích, avšak zmínka o stolování odkazuje spíše na Lk 24,36–43 (srov. Sk 1,4), než na Mt 28,16–20 a Jan 20,19–23. Druhá část textu, která obsahuje Ježíšova slova při vyslání učedníků (Mk 16,15–18), odkazuje nejen na Lk 24,47–50 ale též na Mt 28,19–20, Sk 1,8 a Mk 13,10. Zázračná znamení, která jsou vyjme-

¹⁸ Velmi zřídka zastáváný návrh počítá s tím, že Mk 16,9–20 je původní součástí Markova evangelia. Takto FARMER, W. R.: *The Last Twelve Verses of Mark*. Cambridge 1974.

¹⁹ WIKENHAUSER, A. – SCHMID, J.: *Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg – Basel – Wien 1973, s. 222, pozn. 20.

²⁰ GNILKA, J.: *Das Evangelium nach Markus*, II. Zürich – Neukirchen 1989, s. 354; srov. též WIKENHAUSER, A. – SCHMID, J.: *Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg – Basel – Wien 1973, s. 223.

²¹ MARCUS, J.: *Mark 8–16. A New Translation with Introduction and Commentary*. New Haven, Conn. – London 2009, s. 1088.

²² ALAND, K.: *Bemerkungen zum Schluß des Markusevangeliums*. In: Ellis, E. E. – Wilcox, M. (eds.): *Neotestamentica et Semitica*. Edinburgh 1969, s. 157–180, zde s. 171.

²³ KELHOFFER, J. A.: *Miracle and Mission: The Authentication of Missionaries and Their Message in Longer Ending of Mark*. Tübingen 2000, s. 170.

²⁴ PESCH, R.: *Das Markusevangelium*, I. Freiburg – Basel – Wien 1976, s. 42. KELHOFFER, J. A.: *Miracle and Mission: The Authentication of Missionaries and Their Message in Longer Ending of Mark*. Tübingen 2000, s. 175 se domnívá, že delší závěr vznikl v letech 120 až 150 po Kr. (srov. též LÉGASSE, S.: *L'évangile de Marc*, II. Paris 1997, s. 1013; FOCANT, C.: *L'évangile selon Marc*. Paris 2004, s. 610; BAYER, H. F.: *Das Evangelium des Markus*. Witten – Gießen 2008, s. 593). LAMARCHE, P.: *Évangile selon Saint Marc*. Paris 1996, s. 401–402 počítá se vznikem kolem roku 58–60 a následkem toho sám autor Markova evangelia tento text převzal a použil ho jako závěr svého evangelia. Tuto domněnku však nelze ničím doložit.

²⁵ Proti LOHMEYER, E.: *Das Evangelium des Markus*. Göttingen 1967, s. 362.

²⁶ GNILKA, J.: *Das Evangelium nach Markus*, II. Zürich – Neukirchen 1989, s. 353.

nována v Mk 16,17–18, jsou především ozvěnou událostí popisovaných v Skutcích apoštolů: vyhánění zlých duchů (Sk 16,16–18; srov. Lk 10,17), zázrak mluvení jazyky (Sk 2,1–11; srov. 1 Kor 12–14), zázrak s hadem (Sk 28,3–6; srov. Lk 10,19), zázraky uzdravování nemocných (Sk 3,1–10; 9,31–35; 14,8–10; 28,8–9). Pokud jde o zázrak, který se týká vypití něčeho smrtelně jedovatého bez toho, že by to uškodilo, je možné se domnívat, že byl převzat z ústní tradice. Líčení události nanebevstoupení v Mk 16,19 odkazuje na Lk 24,50–53 a Sk 1,9–11. Popis usku- tečnění misijního pověření v Mk 16,20 se představuje jako shrnutí Sk.²⁷

Perikopa Mk 16,9–20, která vykazuje paralely s ostatními kanonickými evangelií, byla sotva vytvořena z nich. Stěží lze tedy počítat s tím, že by za podklad tohoto textu sloužila evangelní har- monie všech velikonočních vyprávění.²⁸ Rovněž zcela nepřesvědčuje názor, že Mk 16,9–20 předpo- kládá znalost Lukášova dvojdíla a 20. kapitoly Janova evangelia, zatímco znalost Markova a Matou- šova evangelia nelze prokázat.²⁹ Nejpravděpodobnější se jeví domněnka, že text Mk 16,9–20 nezávisí přímo na kanonických evangeliích, nýbrž na starší tradici, která předchází jejich vznik.³⁰

Skutečnost, že perikopa Mk 16,9–20 je později připojeným dodatkem k textu evangelia, je patrná nejen z jazyka textu,³¹ ale též z jejího spojení s předcházejícím textem, které vykazuje napětí. Text Mk 16,9–20 je zahájen ve verši 9 formulací, ve které chybí podmět, jakoby Ježíš byl jmenován v bezprostředním předchozím textu, zatímco naproti tomu předešlá zmínka o Ježíšovi jako podmět se nachází velmi daleko zpět v textu (srov. Mk 15,37). Dále pak z hlediska obsa- hového se po Mk 16,1–8 očekává, že bude poskytnuto vyprávění o zjevení vzkříšeného Ježíše v Galileji. Vzkříšený se však zjevuje Marii Magdalské, což odpovídá situaci v Mk 16,2. O ohlášeném zjevení Petrovi v Mk 16,7 není podána zpráva. Kromě toho Marie Magdalská je představena jako by se objevila poprvé v evangelním vyprávění, zatímco již byla dříve opětovně zmíněna (srov. Mk 15,42.47; 16,1). Neuhlazené připojení Mk 16,9–20 k předcházejícímu textu a obsahové nesoulady upozorňují, že tento text nevznikl *ad hoc* jako doplnění ve funkci očividně chybějícího závěru, nýbrž pravděpodobnější se zdá, že Mk 16,9–20 má za základ text existujícího spisu, jenž mohl existovat již relativně dlouhou dobu, než byl připojen k Markovu evangeliu.³²

²⁷ PESCH, R.: *Das Markusevangelium*, II. Freiburg – Basel – Wien 1984, s. 555 uvádí, že verš Mk 16,20 byl opětovně označen jako „Skutky apoštolů *in nuce*“.

²⁸ SCHWEIZER, E.: *Das Evangelium nach Markus*. Göttingen 1968, s. 217. V pozdějším vydání svého komentáře s větší obezřetností uvádí, že autor kanonického závěru znal přinejmenším lukášovské spisy, pravděpodobně však i ostatní evangelia, třebaže je smíchává s vlastní tradicí (SCHWEIZER, E.: *Das Evangelium nach Markus*. Göttingen 1989, s. 207).

²⁹ GNILKA, J.: *Das Evangelium nach Markus*, II. Zürich – Neukirchen 1989, s. 352.

³⁰ ERNST, J.: *Das Evangelium nach Markus*. Regensburg 1981, s. 492; srov. též GRUNDMANN, W.: *Das Evangelium nach Markus*. Berlin 1971, s. 451; PESCH, R.: *Das Markusevangelium*, II. Freiburg – Basel – Wien 1984, s. 546; DSCHULNIGG, P.: *Das Markusevangelium*. Stuttgart 2007, s. 417–418.

³¹ Text Mk 16,9–20 vykazuje zřetelné odlišnosti od jazyka Markova evangelia nehledě na skutečnost, že je rovněž silně ovlivněn jazykem LXX. Lze pozorovat nesrovnatelně větší výskyt participiálních vyjádření (srov. Mk 16,20). Evangelista Marek nikdy nepoužívá sloveso ἀπιστέω (Mk 16,11.16). Dále lze zaregistrovat některé pro něj neobvyklé výra- zy a vyjádření: πρώτη σαββάτου (Mk 16,9), ἐκβάλλειν παρά (Mk 16,9), εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα (Mk 16,15), πᾶσα κτίσις (Mk 16,15), ὁ κύριος Ἰησοῦς (Mk 16,19), nepřizvučné použití výrazu ἐκεῖνος (Mk 16,10.13.20), σημειῶν v kladném významu (Mk 16,17). Nakonec je třeba zmínit, že text Mk 16,9–20 obsahuje celou řadu *hapax legomen* v rámci Markova evangelia, např. φαίνω (Mk 16,9), πενθέω (Mk 16,10), πορεύω (Mk 16,10.12.15), θεάομαι (Mk 16,11.14), ἕτερος (Mk 16,12), ὕστερος (Mk 16,14). ELLIOTT, J. K. (ed.): *The Language and Style of the Gospel of Mark. An Edition of C. H. Turner's „Notes on Marcan Usage“ Together with Other Comparable Studies*. Leiden 1993, s. 206–211 upozornil na 27 slov a slovních obrátů v Mk 16,9–20, které se nenachází nikde jinde v Markově evange- liu a v některých případech se rovněž nevyskytují ve zbylém textu Nového zákona.

³² KELHOFFER, J. A.: *Miracle and Mission: The Authentication of Missionaries and Their Message in Longer Ending of Mark*. Tübingen 2000, s. 158–169 počítá s možností, že verše byly vytvořeny se zřetelem na skutečnost problému závěru Markova evangelia.

Někteří autoři spatřují v Mk 16,9–20 výpisek (*excerpt*) předevangelních tradic v sobě uzavřený, který sloužil jako katechismus církevní obce nebo jako misijní kázání.³³ Tuto domněnku nelze vyloučit, avšak přesto se jeví pravděpodobně, že autor tohoto kanonického závěru tradici nejen převzal, ale též redakčně zpracoval včetně jazykových úprav. Jen tak je možné vysvětlit, nehledě na veškeré lingvistické odlišnosti, rovněž nápadné jazykové shodnosti s Markovým evangeliem.³⁴ V těchto jazykových shodách vychází najevo též důležité obsahové podobnosti: široký horizont zvěstování evangelia, přemožení světa démonů, důležitost zázraků, které se dějí skrze učedníky a věřící s přispěním Pána, zdůraznění nevěry a zatvrzelosti učedníků (Mk 16,11.13.14).³⁵ Závěrečný redaktor Markova evangelia převzal starobyrou evangelní tradici a spojil ji s důležitými teologickými liniemi původního Markova evangelia, které dobře znal.³⁶ Vytvořil tak pro Markovo evangelium závěr, který více odpovídal očekáváním doby, kdy žil, a zároveň tak zvýraznil důležité teologické důrazy Markova evangelia.

Autentičnost tzv. kanonického závěru byla zřídka zpochybňována od konce 2. století do 19. století.³⁷ Tridentský koncil (4. zasedání; 8. dubna 1546) prohlásil za posvátné a kanonické všechny knihy Vulgáty, která zahrnuje tento dlouhý závěr Mk.³⁸ Závaznost textu tzv. kanonického závěru není dána pouze rozhodnutím úřadu církve, nýbrž rovněž kvůli věcné shodě s ranou křesťanskou tradicí.

1.3. Tzv. „kratší závěr“, po kterém následuje tzv. „delší závěr“

Několik svědků textu včetně čtyř majuskulních řeckých rukopisů (083 [z 6.–7. stol.], 099 [ze 7. stol.], L [z 8. stol.], Ψ [z 8.–9. stol.]) připojuje po Mk 16,8 text „Všechno, co jim bylo přikázáno, oznámily neprodleně těm, kteří byli s Petrem. Potom sám Ježíš rozeslal skrze ně od východu až na západ posvátnou a nehynoucí zvěst věčné spásy. Amen.“³⁹ Jedná se o tzv. kratší závěr, po kterém následuje delší, tzv. kanonický závěr. Takovýto závěr Markova evangelia dosvědčuje též řecký unciální lekcionář I 1602 z 8. století a dva řecké minuskulní rukopisy (579 [ze 13. stol.], 274^{mg} [z 10. stol.] – textové svědectví se nachází v okrajové části rukopisu, 579 [ze 13. stol.]).

Kromě této tradice řeckého textu se s takovýmto závěrem setkáváme v některých syrských (sy^{hmg} – marginální čtení překladu Tomáše z Harkelu), koptských (sa^{mss} – dva nebo více rukopisů saídské verze) a etiopských rukopisech (aeth^{mss} – jeden rukopis), které jsou většinou z velmi pozdní doby. Tyto rukopisy dokazují, že tzv. kanonický závěr netvořil původní součást Markova evan-

³³ ERNST, J.: *Das Evangelium nach Markus*. Regensburg 1981, s. 492; PESCH, R.: *Das Markusevangelium*, II. Freiburg – Basel – Wien 1984, s. 546. GNILKA, J.: *Das Evangelium nach Markus*, II. Zürich – Neukirchen 1989, s. 353: „eine Art Osterkatechismus“.

³⁴ Především se jedná o výrazy: κηρῶσω (Mk 16,15.20), τὸ εὐαγγέλιον (Mk 16,15), ἐκβάλλειν δαιμόνια (Mk 16,9.17).

³⁵ DSCHULNIGG, P.: *Das Markusevangelium*. Stuttgart 2007, s. 418.

³⁶ HESTER, D. W.: *Does Mark 16:9–20 Belong in the New Testament?*. Eugene, Or 2015, s. 156 se domnívá, že text Mk 16,9–20 je třeba považovat za poznámky evangelisty Marka, kterými zamýšlel ukončit své evangelium a které jeho společníci připojili po jeho smrti k evangeliu. Jedná se však pouze o čiré fantazirování.

³⁷ COX, S. L.: *A History and Critique of Scholarship Concerning the Markan Endings*. Lewiston 1993, s. 13–51.

³⁸ Srov. DENZINGER, H.: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum: Compendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. Hünermann, P. – Hoping, H. (eds.). Freiburg – Basel – Rome – Wien 1999, s. 496–498.

³⁹ Řecký text (Πάντα δὲ τὰ παρηγγελμένα τοῖς περὶ τὸν Πέτρον συντόμως ἐξηγήσασιν. Μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἄχρι δύσεως ἐξαπέστειλεν δι' αὐτῶν τὸ ἱερὸν καὶ ἄφθαρτον κήρυγμα τῆς αἰωνίου σωτηρίας. ἀμήν.) je ve vydání NESTLE – ALAND, *Novum Testamentum Graece*. Aland, B. et al. (eds.), Stuttgart 2012, s. 175, umístěn do dvojitých hranatých závorek, které upozorňují, že daný text s jistotou nenáleží k původnímu textu, avšak kvůli svému nepochybnému stáří, své tradici a své vážnosti je ponechán na tradičním místě a nenachází se v kritickém aparátu. ČEP, s. 73 uvádí tento text v pozn. pod čarou.

gelia. Kdyby totiž kanonický závěr byl dílem evangelisty Marka, tak by se kratší závěr nacházel až za delším závěrem, kam též náleží z hlediska kontextu.⁴⁰ Toto pořadí rovněž ukazuje, že kratší závěr je starší než tzv. kanonický závěr.⁴¹ Jistou výjimku tvoří rukopis starolatinského překladu k (kodex Bobiensis) z 4.–5. století, který obsahuje po Mk 16,8 pouze tzv. kratší závěr.⁴²

Jak jednotlivé výrazy,⁴³ tak i slovní obraty,⁴⁴ se zřetelně odlišují od jazyka Markova evangelia. Kromě přítomnosti velkého počtu pro Marka netypických výrazů, si lze všimnout slavnostního slohu a rétorického tónu textu, který je rozdílný od Markova stylu. Tento krátký dodatek představuje Markovo evangelium jako poselství, které je posvátné a nepomíjející a které působí věčnou spásu. Možná, že závěrečné slovo „amen“, které zastává potvrzující funkci, chce Markovo evangelium připodobnit posvátným spisům Starého zákona.⁴⁵ V tomto krátkém závěru je referováno o uskutečnění andělova příkazu a především poukázáno na ustanovení celosvětového zvěstování, které je chápáno jako vlastní naplnění Velikonoc. Petr je vyzdvižen ve svém vedoucím postavení (srov. Mk 16,7). Tento kratší závěr vznikl pravděpodobně v první polovině 2. století.⁴⁶ Jeho autor je neznámý, stejně jako místo jeho vzniku.⁴⁷ Lze se však domnívat, že jeho autor neznal takzvaný kanonický závěr.⁴⁸ Tento text odhaluje, že strach žen byl pouze dočasného charakteru a že splnily úkol, který dostaly. Ti, kteří byli s Petrem, tedy obdrželi zprávu žen. Potom sám vzkříšený Ježíš působil při jejich misijním působení. Oblast misijního působení je popsána vyjádřením „od východu až na západ“, které připomíná Žl 112,3 LXX. Poselství je charakterizováno liturgicky znějícím způsobem vyjádření, které obsahuje jazyk helénistického křesťanství.⁴⁹

1.4. Tzv. „delší závěr“ s rozšířeným textem – Freer logion po verši 14

Majuskulní rukopis W (032), jenž je datován do 5. století a který bývá nazýván *Codex Washingtonianus* (je uchováván v Freer Gallery of Art ve Washingtonu), má ve verši Mk 16,14 vsuvku, která je dosvědčena rovněž Jeronýmem (*Dialogus Contra Pelagianos* 2,15; PL 23,576): „A oni se omlouvali takto: tento věk nezákonnosti a nevěry je pod satanem, který nedovoluje, aby, co je nečisté a od duchů, chápalo Boží pravdu a sílu. Proto zjev už svou spravedlnost! Oni

⁴⁰ ALAND, K.: *Der Schluß des Markusevangeliums*. In: Sabbe, M. (ed.): *L'Évangile selon Marc. Tradition et rédaction*. Leuven 1988, s. 447–448.

⁴¹ Naproti tomu MOLONEY, F. J.: *The Gospel of Mark. A Commentary*. Peabody, MA 2002, s. 355, pozn. 3 se domnívá, že Mk 16,9–20 je nejstarším závěrem připojeným k Mk 16,8.

⁴² Kodex Bobiensis, jak se zdá, byl napsán v severní Africe. Srov. ALAND, K.: *Bemerkungen zum Schluß des Markusevangeliums*. In: Ellis, E. E. – Wilcox, M. (eds.): *Neotestamentica et Semitica*. Edinburgh 1969, s. 169.

⁴³ Výrazy (συντόμος, ἐξαγγελίω, ἀνατολή, ἄχρη, δύοσις, ἐξαποστέλλω, ἱερός, ἄφθαρτος, κήρυγμα, σωτηρία) jsou *hapax legomena* v Markově evangeliu, tj. slova, která v rámci Markova evangelia nalezneme pouze jednou, a to zde.

⁴⁴ Vyjádření οἱ περὶ τὸν Πέτρον „ti, kteří byli s Petrem“ se zdá být úsilím prosadit Petrův primát a zároveň reagovat na negativní implikace Mk 16,7 a pozdější kritiku Petra ze strany pohanů. Závěrečná formulace τὸ ἱερὸν καὶ ἄφθαρτον κήρυγμα τῆς αἰωνίου σωτηρίας „posvátná a nehybnoucí zvěst věčné spásy“ se svým abstraktním jazykem, který vykazuje příchuť helénismu, dýchá atmosférou velmi odlišnou od zbytku Markova evangelia. Viz dále MARCUS, J.: *Mark 8–16. A New Translation with Introduction and Commentary*. New Haven, Conn. – London 2009, s. 1089.

⁴⁵ TROCMÉ, E.: *L'évangile selon saint Marc*. Genève 2000, s. 380 uvádí, že závěrečné amen naznačuje liturgické používání tohoto textu (srov. též PESCH, R.: *Das Markusevangelium*, II. Freiburg – Basel – Wien 1984, s. 557; LÉGASSE, S.: *L'évangile de Marc*, II. Paris 1997, s. 1031–1032; EVANS, C. A.: *Mark 8:27–16:20*. Nashville 2001, s. 550).

⁴⁶ Srov. ALAND, K.: *Bemerkungen zum Schluß des Markusevangeliums*. In: Ellis, E. E. – Wilcox, M. (eds.): *Neotestamentica et Semitica*. Edinburgh 1969, s. 177–178.

⁴⁷ GNILKA, J.: *Das Evangelium nach Markus*, II. Zürich – Neukirchen 1989, s. 351 se domnívá, že místem vzniku mohla být Antiochie v Sýrii. Poukazuje přitom na skutečnost, že vyjádření „ti, kteří byli s Petrem“ má paralelu u Ignáce z Antiochie (*Smyrnenským* 3,2).

⁴⁸ Srov. LANE, W. L.: *The Gospel according to Mark*. Grand Rapids MI 1974, s. 602.

⁴⁹ GRUNDMANN, W.: *Das Evangelium nach Markus*. Berlin 1971, s. 452; srov. SCHWEIZER, E.: *Das Evangelium nach Markus*. Göttingen 1989, s. 211.

to řekli Kristu a Kristus jim odvětil: Hranice let satanovy vlády je naplněna. Ale blíží se jiné hrozné věci. Za ty, kteří zhřešili, jsem byl vydán na smrt, aby se obrátili k pravdě a už nehřešili, aby zdědili duchovní a nepomíjející slávu spravedlnosti v nebi.⁵⁰ Toto rozšíření bývá rovněž označováno *login Freer*. Jedná se o doplnění, které předpokládá kanonický závěr, ve kterém se objevuje rozhovor učedníků s Kristem. Rozhovor mezi učedníky a Ježíšem je charakterizován pesimistickým hodnocením světa, které je vyjádřeno pomocí pojmů „nezákonnost“, „nevěra“, „satan“, „nečistě“. Jedná se jednoznačně o doplněk. Tuto skutečnost dosvědčuje jednak skrovné svědectví v rukopisné tradici a jednak literární charakter textu. Tento text obsahuje řadu výrazů netytických jak pro Markovo evangelium (ἀπολογέω, ὁ αἰὼν οὗτος, ἁμαρτάνω, ὑποστρέφω), tak rovněž pro celý Nový zákon (δεινός, ὄρος, προσλέγω). Tento doplněk se stylisticky a rovněž tematicky odlišuje od kanonického závěru, do kterého je vložen a je tudíž velmi nepravděpodobné, že by tvořil jeho původní součást. Dodatek v Mk 16,14, který zřetelně vykazuje apokryfní zabarvení, vznikl pravděpodobně v 2.–3. století za účelem zmírnění odsouzení Jedenácti.⁵¹

2. Autorovo zakončení evangelia

Na základě výsledků zkoumání rukopisné tradice závěru Markova evangelia se jeví zřejmé, že nejranější zjištělá forma textu Markova evangelia končila veršem Mk 16,8, jak potvrzují výsledky literárního bádání, z kterých je patrné, že veškeré dodatky k textu nejsou dílem evangelisty Marka, ale pochází od jiných autorů. Otázkou však stále zůstává: Jak Markovo evangelium původně končilo? Objevila se hypotéza, podle které Marek nedopsal své evangelium, jelikož mu bylo tak či jinak zabráněno v jeho dokončení (např. musel náhle psaní přerušit, nebo zemřel před jeho dokončením).⁵² Domněnku, podle které Marek nemohl uskutečnit svůj záměr dokončit své evangelium, nelze doložit a jeví se tedy velmi nepravděpodobná. Kromě této hypotézy jsou v dnešní době zastávány dvě hlavní možnosti.

2.1. Marek zamýšlel ukončit své evangelium v Mk 16,8

Od druhé poloviny 20. století převládá mezi biblisty názor, že evangelista Marek měl v úmyslu ukončit své evangelium veršem Mk 16,8 a je tudíž takto úplné, tj. Marek záměrně ukončil své evangelium s takovýmto otevřeným závěrem.⁵³ Za nejpádňější argument ve prospěch tohoto mínění je možné nesporně považovat skutečnost, že verš Mk 16,8 je nejstarším a nejpůvodnějším zakončením Markova evangelia, které máme k dispozici. Ti, kteří se domnívají, že Mk 16,8 je zamýšleným zakončením Markova evangelia, jedná se o většinu současných biblistů, připouští, že

⁵⁰ Text (κάκεινοι ἀπελογοῦντο λέγοντες ὅτι ὁ αἰὼν οὗτος τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ἀπιστίας ὑπὸ τὸν Σατανᾶν ἐστίν, ὁ μὴ ἔων τὰ (= τὸν μὴ ἔωντα?) ὑπὸ τὸν πνευμάτων ἀκάθαρτα (= ἀκαθάρτων?) τὴν ἀλήθειαν τοῦ θεοῦ καταλαβέσθαι δύναμιν· διὰ τοῦτο ἀποκάλυπον σοῦ τὴν δικαιοσύνην ἤδη, ἐκεῖνοι ἔλεγον τῷ Χριστῷ, καὶ ὁ Χριστὸς ἐκεῖνοις προσέλεγεν ὅτι πεπλήρωται ὁ ὄρος τῶν ἐτῶν τῆς ἐξουσίας τοῦ Σατανᾶ, ἀλλὰ ἐγγίζει ἄλλα δεινὰ· καὶ ὑπὲρ ὧν ἐγὼ ἁμαρτησάντων παρεδόθην εἰς θάνατον ἵνα ὑποστρέψωσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ μηκέτι ἁμαρτήσωσιν ἵνα τὴν ἐν τῷ οὐρανῷ πνευματικὴν καὶ ἄφθαρτον τῆς δικαιοσύνης δόξαν κληρονομήσωσιν.) je v řeckém vydání NZ umístěn do kritického aparátu (NESTLE – ALAND, *Novum Testamentum Graece*. Aland, B. et al. (eds.), Stuttgart 2012, s. 176; srov. *The Greek New Testament*. Aland, B. et al. (eds.), Stuttgart 2016, s. 189).

⁵¹ METZGER, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart 2000, s. 104.

⁵² Takto např. CRANFIELD, C. E. B.: *The Gospel according to Saint Mark. An Introduction and Commentary*. Cambridge 2005 (= 1959), s. 471.

⁵³ Takto např. LOHMEYER, E.: *Das Evangelium des Markus*. Göttingen 1967, s. 358–360; PESCH, R.: *Das Markusevangelium*, I. Freiburg – Basel – Wien 1976, s. 47; KÜMMEL, W. G.: *Einleitung in das Neue Testament*. Heidelberg 1983, s. 73; PARKER, D. C.: *The Endings of Mark's Gospel*. In: *The Living Text of the Gospels*. Cambridge 1997, s. 125–147; MOLONEY, F. J.: *The Gospel of Mark. A Commentary*. Peabody, MA 2002, s. 341.

na první pohled je tento závěr velmi neobvyklý a nenadálý, a pokouší se nalézt literární vysvětlení vztahu mezi tímto závěrem a narativní stavbou evangelia jako celku.⁵⁴ Skutečnost, že evangelista Marek ukončuje své evangelium výrazem γάρ, nemusí působit zvláště, jelikož se s tímto můžeme setkat v řecké literatuře.⁵⁵ Reakce žen v Mk 16,8 se z obsahového hlediska hodí k motivu strachu, pomocí kterého evangelista Marek zdůrazňuje mocnou Boží skutečnost (srov. např. Mk 5,14.15.33.42; 6,50; 10,32). Strach žen zrcadlí nepochopitelné a mocné poselství o Ježíšově vzkříšení. Pokračování textu evangelia není bezpodmínečně nutné, jelikož zvěst o Ježíšově vzkříšení již zazněla (Mk 16,6) a byl učiněn odkaz na jeho zjevení (Mk 16,7). Byly předloženy rozličné pokusy vysvětlení, proč Marek záměrně ukončil své evangelium v Mk 16,8. Podle některých biblistů jsou čtenáři evangelia tímto závěrem vyzváni doplnit nedokončený příběh svou účastí v jeho zakončení.⁵⁶ Jiní badatelé se domnívají, že Marek se snaží dodat odvahu svým čtenářům k vytrvalosti navzdory neposlušnosti a selhání učedníků,⁵⁷ nebo že pokouší povzbudit čtenáře, aby se stali dokonalými učedníky a uskutečnili to, v čem selhali učedníci a ženy.⁵⁸ Objevil se dokonce i názor, že Marek se snaží zdiskreditovat učedníky a ukončuje své evangelium bez jejich rehabilitace.⁵⁹ Byla rovněž předložena hypotéza, že závěr Markova evangelia byl utvořen podle předlohy řecké tragédie.⁶⁰ Nakonec si zaslouží pozornost domněnka, podle které evangelista Marek ukončením evangelia v Mk 16,8 snad naznačuje, že poněkud tajuplným způsobem je evangelium nicméně proklamováno dokonce skrze nevěrné a nestálé učedníky, kteří selhali, jelikož evangelium je konec konců Boží čin.⁶¹ Pokud jde o tyto výše uvedené návrhy, je třeba zmínit, že stanovění čtenáři, které si představují tyto domněnky, jsou z velké části velmi odlišná od skutečných adresátů, které měl evangelista Marek na mysli. Tyto hypotézy mají moderní příchut' a sotva by tato vysvětlení zakončení Markova evangelia v Mk 16,8 přesvědčila jeho první čtenáře. Zdá se, že pochází zřejmě ze způsobu myšlení ve 20. století, který se ukazuje v paradoxu⁶² a který nemá v oblibě naivní šťastná zakončení.⁶³ Tyto hypotézy se mohou obracet na čtenáře evangelia v sou-

⁵⁴ Viz např. PETERSEN, N. R.: *When is the End not the End? Literary Reflections on the Ending of Mark's Narrative*. Interpretation 34, 1980, s. 151–166; LINCOLN, A. T.: *The Promise and the Failure – Mark 16:7, 8*. Journal of Biblical Literature 108, 1989, s. 283–300.

⁵⁵ Existují však pouze tři známé příklady knih v řečtině, které končí takovýmto způsobem: Plotinos, *Enneady* (32.5); Mussonius Rufus, *Tractatus XII*; Platon, *Protagoras* 328c. Srov. LINCOLN, A. T.: *The Promise and the Failure – Mark 16:7, 8*. Journal of Biblical Literature 108, 1989, s. 284. Viz též VAN DER HORST, P. W.: *Can a Book End with gar? A Note on Mark 16:8*. Journal of Theological Studies 23, 1972, s. 121–124.

⁵⁶ Srov. např. MAGNESS, J. L.: *Sense and absence. Structure and Suspension in the Ending of Mark's Gospel*. Atlanta 1986, s. 102; PERKINS, P.: *I Have Seen the Lord (John 20:18): Women Witnesses to the Resurrection*. Interpretation 46, 1992, s. 36 (celý článek s. 31–41); COLLINS, A. Y.: *The Empty Tomb in the Gospel According to Mark*. In: Stump, E. – Flint, T. P. (eds.): *Hermes and Athena: Biblical Exegesis and Philosophical Theology*. Notre Dame, IN 1993, s. 114 (celý článek s. 107–140); RHOADS, D. – DEWEY, J. – MICHIE, D.: *Mark as Story. An Introduction to the Narrative of a Gospel*. Minneapolis 1999, s. 143. UPTON, B. G.: *Hearing Mark's Endings. Listening to Ancient Popular Texts through Speech Act Theory*. Leiden 2006, s. 151: „The audience must act to provide its own conclusion.“

⁵⁷ LINCOLN, A. T.: *The Promise and the Failure – Mark 16:7, 8*. Journal of Biblical Literature 108, 1989, s. 283–300.

⁵⁸ TOLBERT, M. A.: *Sowing the Gospel. Mark's World in Literary-Historical Perspective*. Minneapolis 1989, s. 297–299. Srov. též DANOVE, P. L.: *The End of Mark's Story. A Methodological Study*. Leiden 1993, s. 221–222.

⁵⁹ JUEL, D. H.: *A Disquieting Silence. The Matter of the Ending*. In: Gaventa, B. R. – Miller, P. D. (eds.): *The Ending of Mark and the Ends of God. Essays in Memory of Donald Harrisville Juel*. Louisville, KY 2005, s. 3 (celý článek s. 1–14).

⁶⁰ BILEZIKIAN, G. G.: *The Liberated Gospel. A Comparison of the Gospel of Mark and Greek Tragedy*. Grand Rapids, MI 1977, s. 134.

⁶¹ TRAINOR, M.: *The Women, the Empty Tomb, and That Final Verse*. The Bible Today 34, 1996, s. 181 (celý článek s. 177–182).

⁶² FRANCE, R. T.: *The Gospel of Mark*. Grand Rapids, MI 2002, s. 671–672.

⁶³ WRIGHT, N. T.: *The Resurrection of the Son of God, Christian Origins and the Question of God*, Vol. 3. Minneapolis 2003, s. 619: „naive happy-ever-after endings“.

časné době, avšak s obtížemi se hodí ke starobylému textu, kterým je Markovo evangelium. Rovněž v nedávné době formulovaný názor, podle kterého předpovězené zjevení Ježíše v Galileji v Mk 14,28 a 16,7 není vyprávěno, jelikož nespadá do rámce Markova vyprávění, které se soustředí zejména na Ježíšovo pozemské působení,⁶⁴ není přesvědčující.

2.2. Závěr Markova evangelia chybí

Opětovně bývá upozorňováno na možnost, že z textu evangelia se náhodně ztratila poslední strana (začátek a konec papírového svitku byly nejčastěji předmětem opotřebení nebo utržení)⁶⁵ před tím, než bylo rozšířeno skrze opisy,⁶⁶ tj. Mk 16,8 nebyl původním závěrem evangelia.⁶⁷ Předpoklad, podle kterého text Mk 16,8 nebyl původním závěrem Markova evangelia, není možné zcela vyloučit a jeví se velmi pravděpodobný. Pro tuto skutečnost hovoří několik poznatků.

- 1) Lze si všimnout, že evangelista Marek v celém svém evangeliu neustále zdůrazňuje naplnění Ježíšových proroctví. Podle svědectví Markova evangelia Ježíšovy instrukce učedníkům ohledně nalezení oslátka pro jeho vjezd do Jeruzaléma (Mk 11,2–3) stejně jako nalezení člověka, který nese džbán vody a který má učedníky vést do místnosti, kde se bude konat poslední večeře, dochází přesně naplnění. Rovněž líčení pašijových událostí, které zahrnuje vydání Ježíše hlavním židovským představitelům, vysmívání se jemu a jeho zbičování (Mk 8,31; 9,31 a zejména 10,33–34), Jidášova zrada (Mk 14,18–21), útěk učedníků (Mk 14,27), Petrovo zapření (Mk 14,29–30) odpovídá Ježíšovým předpovědím. Kdyby pak Markovo evangelium mělo končit v Mk 16,8, opakovaně uváděná proroctví o Ježíšově vzkříšení (Mk 8,31; 9,9.31; 10,34; srov. též 14,28.58; 15,29; 16,7) nedochází ke zřetelnému naplnění. Místo skutečného zjevení vzkříšeného Ježíše a jeho setkání s učedníky v Galileji, Marek ukončuje své evangelium zmínkou o prázdném hrobě a prohlášením anděla: „vstal z mrtvých“ (Mk 16,6). Ježíšova předpověď, že po svém vzkříšení učedníky předejde do Galileje v Mk 14,28, která je zopakována andělem s důrazem na Ježíšova slova („jak vám řekl“) v Mk 16,7, nedochází naplnění.
- 2) Je možné vidět, že zpráva o zjevení vzkříšeného Ježíše byla nedílnou součástí raného křesťanského zvěstování (1 Kor 15,5–8; Sk 1,3–11.22; 2,32; 3,15; 10,41; 13,31; Mt 28,9–10.16–20; Lk 24,13–35.36–53; Jan 20,1–18. 19–23.24–29; 21,1–23) a tudíž je velmi obtížné si představit, že by Marek ukončil své evangelium bez podání zprávy o tomto zjevení.
- 3) Zdá se velmi těžko přestavitelné, že by evangelní vyprávění, které se představuje v prvním verši jako εὐαγγέλιον „radostná zvěst“ o spáse, mohlo dospět ke svému cíli a završení se zprávou o negativní reakci žen, které se neřídí nařízením anděla (Mk 16,7), které utíkají od hrobu s bázní a úžasem a které ze strachu o své zkušenosti mlčí (Mk 16,8).

⁶⁴ DE JONG, M. J.: *Mark 16:8 as a Satisfying Ending to the Gospel*. In: Buitenwerf, R. – Hollander, H. W. et al. (eds.): *Jesus, Paul, and Early Christianity*. Leiden 2008, s. 147 (celý článek s. 123–149).

⁶⁵ ROBERTS, C. H. – SKEET, T. C.: *The Birth of the Codex*. London 1983, s. 54–61, zejména s. 55 se domnívají, že Markovo evangelium mohlo být sepsáno ve formě kodexu a že ztráta jeho nejzvěnějšího listu by mohla být vysvětlením chybějícího závěru.

⁶⁶ Za pravděpodobné to pokládá METZGER, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart 2000, s. 105, pozn. 7. Srov. EDWARDS, J. R.: *The Gospel according to Mark*. Grand Rapids, MI 2002, s. 503.

⁶⁷ Takto jak někteří starší autoři (např. SWETE, H. B.: *The Gospel According to St. Mark*. London 1908, s. 398–399), tak také řada dnešních badatelů (GUNDRY, R. H.: *Mark. A Commentary on His Apology for the Cross*. Grand Rapids, MI – Cambridge 1993, s. 1009–1021; EVANS, C. A.: *Mark 8:27–16:20*. Nashville 2001, s. 539; FRANCE, R. T.: *The Gospel of Mark*. Grand Rapids, MI 2002, s. 673).

- 4) Možnost, že by evangelista Marek ukončil své evangelium výrazem γάρ, není možné, jak již bylo výše uvedeno, zcela vyloučit, avšak v každém případě takovéto zakončení by bylo velmi neobvyklé.⁶⁸
- 5) Existence rozdílných zakončení Markova evangelia v rukopisné tradici a upřednostnění těchto zakončení, zejména tzv. „delšího závěru“ (Mk 16,9–20) vůči ukončení v Mk 16,8 ukazují, že v raném období církve kopisté byli silně nespokojeni s Mk 16,8 jako definitivním závěrem Markova evangelia. Oč víc se musel takovýto závěr jevit jako nepatřičný pro první čtenáře Markova evangelia, kteří byli zajisté mnohem méně kultivovaní než tito kopisté.
- 6) Nakonec pak skutečnost, že Markovo evangelium nebylo záměrně ukončeno v Mk 16,8, viditelným způsobem dokládá poslední strana textu Markova evangelia v majuskulním rukopisu *Codex Vaticanus* (B 03).⁶⁹ Na základě paleografického zkoumání písma a použitých psacích látek se odborníci domnívají, že novozákonní knihy tohoto majuskulního rukopisu byly opsány jedním kopistou, a to zřejmě v jednom místě a během relativně krátké doby. Při bedlivém zkoumání závěru jednotlivých novozákonních knih je možné pozorovat, že kopista po ukončení jedné knihy pokračoval okamžitě s opisováním následující knihy, tj. nezačal opisovat další knihu na novou stranu, avšak využil prázdný sloupec, jenž mu zbyl k dispozici po dopsání předcházející knihy. Ve Vatikánském kodexu Markovo evangelium končí přibližně v polovině druhého sloupce (text je na jednotlivých stranách uspořádán do tří sloupců). Je překvapivé (jedná se o jediný případ v celém rukopisu – *Codex Vaticanus*), že kopista poté, co dopsal text Mk 16,8, nechal ze své vůle prázdný celý následující (třetí) sloupec.⁷⁰ Takto tento kopista dává najevo, že si byl vědom toho, že text, jehož opisování dokončoval, byl fragmentární, tj. že mu chybělo zakončení. Na tuto skutečnost vzal ohled a ponechal záměrně prázdný následující sloupec jako implicitní znamení toho, že textu Markova evangelia, který právě opsál, chyběl určitý úsek, který neměl k dispozici. Verš Mk 16,8 nepředstavuje „zdráhavý/rezervovaný“ závěr, nýbrž se jedná jednoduše o poškozený závěr, popřípadě lépe o text, který není skutečným závěrem, jelikož původně pokračoval dalšími verši, které se nedochovaly a které byly nahrazeny více méně přiměřenými texty, mezi kterými tzv. „delší závěr“ (Mk 16,9–20) získal převahu a byl přijat církví jako plně inspirovaný, a to ve stejné míře jako zbytek Markova evangelia.

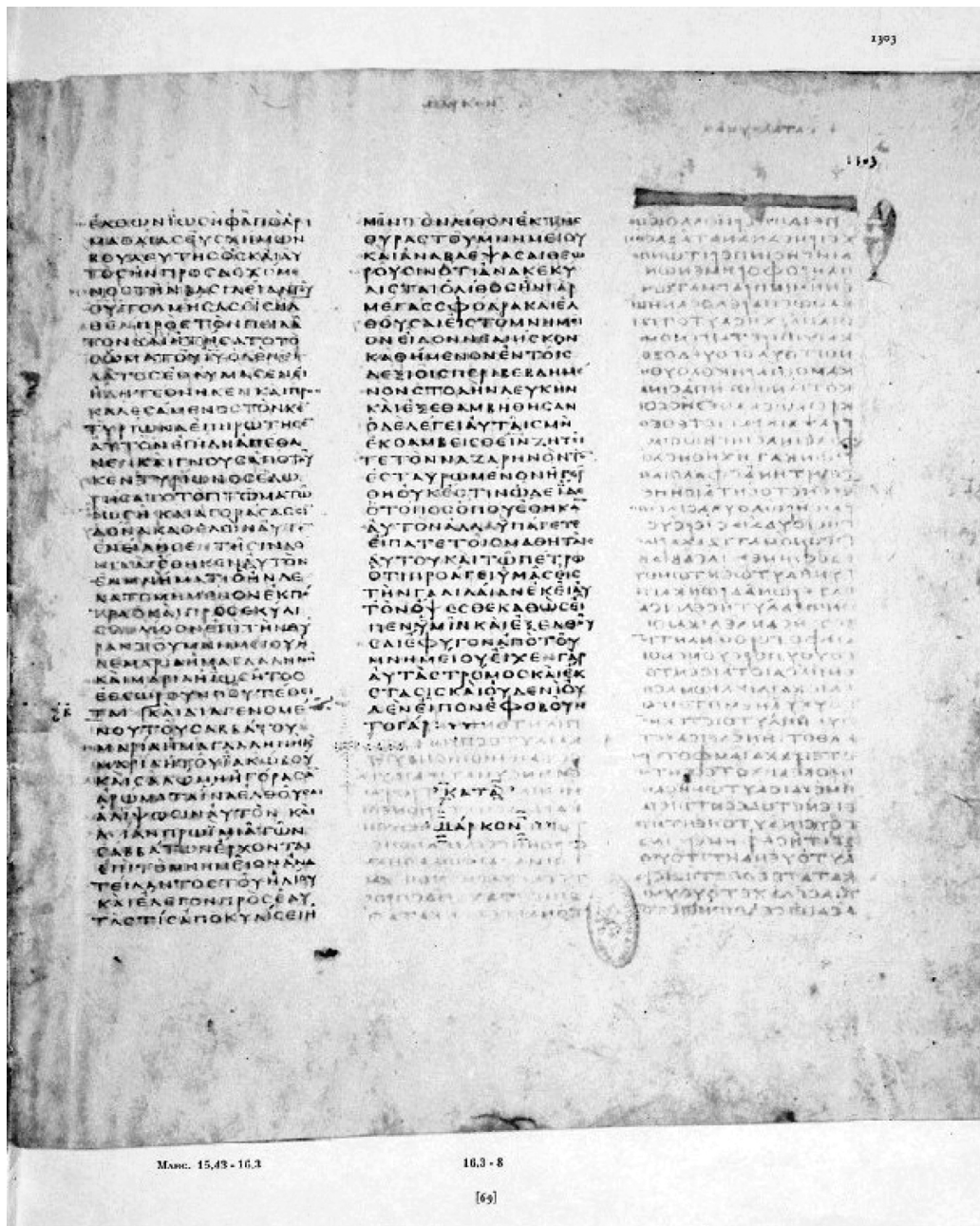
3. Závěr

Nejsou žádné pochybnosti mezi badateli o tom, že nejstarší dochovaná verze textu Markova evangelia končí v Mk 16,8, jak dokládají dva významné majuskulní rukopisy ze 4. století –

⁶⁸ IVERSON, K. R.: *A Further Word on Final γάρ (Mark 16,8)*. Catholic Biblical Quarterly 68, 2006, s. 93 (celý článek s. 79–94) uvádí: „The fact is concluding γάρ statements are extremely, extremely rare at all times and in all genres.“ (kurzíva pochází od autora). Srov. též BELANO, A.: *La non-finale del Vangelo di Marco (Mc 16,8)*. Rivista Biblica 58, 2010, s. 373–376 (celý článek s. 371–378) upozorňuje na skutečnost, že formulace s γάρ v Mk 16,8 zřetelně odporuje markovskému používání, jelikož sloveso v určitém tvaru, po kterém následuje spojka γάρ, není doplněno vysvětlující větou, jako je naproti tomu na ostatních místech v Markově evangeliu.

⁶⁹ *Codex Vaticanus* je jedním z nejvýznamnějších rukopisů řecké Bible (obsahuje text SZ [verzi LXX] a NZ). Jak již označení naznačuje, je uchovávan ve Vatikánské knihovně v Římě, kde se nachází od roku 1475. Původ a předchozí dějiny tohoto řeckého pergamenového kodexu, jenž pochází ze 4. století, jsou neznámé. Text Nového zákona, jenž je dochován na 142 listech, končí veršem Žid 9,14. Každá strana kodexu je rozdělena do tří sloupců o 42 řádkách. Rozměry rukopisu jsou přesně čtvercové o straně 27 cm. Viz dále METZGER, B. M. – EHRMAN, B. D.: *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*. New York – Oxford 2005, s. 67–68; ALAND, K. – ALAND, B.: *Der Text des Neuen Testaments: Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*. Stuttgart 1989, s. 118.

⁷⁰ Viz níže: obrazová příloha.

Матт. 15,43-16,1

16,3-8

[69]

Faksimile závěru Markova evangelia v majuskulním rukopise *Codex Vaticanus*.⁷¹

⁷¹ Převzato z <http://www.kjvtoday.com/home/should-the-longer-ending-of-mark-mark-169-20-be-in-the-bible> (citováno dne 7. 7. 2017).

Codex Vaticanus (B 03) a *Codex Sinaiticus* (א 01), které jsou obecně považovány za nejlepší svědky původního novozákonního textu. Několik výsledků zkoumání však podporuje domněnku, podle které text Mk 16,8 nebyl zamýšleným závěrem Markova evangelia a že původní závěr Markova evangelia tudíž nemáme k dispozici. Pro tento názor hovoří především skutečnost, že Marek skrze oznámení zjevení Ježíše v Galileji v Mk 14,28 a 16,7 probouzí očekávání, že podá také zprávu o tomto zjevení. Pokud by autor evangelia chtěl své dílo ukončit v Mk 16,8, jednalo by se o jediné proroctví, které nedošlo naplnění v evangelním vyprávění, pokud nepočítáme proroctví týkající se paruzie. Je velmi těžko představitelné, že by Marek v předposledním verši svého evangelia upozornil na předpověď zjevení vzkříšeného Ježíše v Galileji (Mk 14,28) pomocí zvláštního zdůraznění skrze andělova slova „jak vám řekl“, a že by se pak rozhodl ukončit své evangelium bez podání zprávy o uskutečnění tohoto setkání, které bylo prorocky předpovězeno. Vedle toho je sotva myslitelné, že by Marek ukončil své evangelium bez podání zprávy o zjevení vzkříšeného Ježíše, která byla nedílnou součástí raného křesťanského zvěstování. Nakonec pak existence rozlišných zakončení Markova evangelia v rukopisné tradici po verši Mk 16,8 a zanechání prázdného prostoru ve Vatikánském kodexu po tomto verši vyjevují, že v raném období církve kopisté byli silně nespokojeni s Mk 16,8 jako definitivním závěrem Markova evangelia a že ho považovali za neúplný/nedokončený.

doc. Dr. Petr Mareček, Th.D.
Katedra historie
Pedagogická fakulta MU
Poříčí 9
603 00 Brno
Česká republika
e-mail: 110056@mail.muni.cz